

Voorstel voor rijks- en provinciale bescherming restanten Duitse kustverdediging 'Atlantikwall' in Nederland 1940-1945

Aangeboden aan:

*dhr. drs. C. van 't Veen, directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en
dhr. drs. H. Van Waveren, gedeputeerde voor cultuur van de provincie Zeeland en voorzitter van de
interprovinciale adviescommissie cultuur in het kader van het symposium
'Redefining the Atlantikwall' op 2 en 3 september 2010*

In de periode 1940 – 1945 heeft de Duitse bezetter allerhande verdedigingsmaatregelen getroffen om West-Europa te 'vrijwaren' van een geallieerde bevrijdingsoperatie. Het meest in het oog springende concept is de *Atlantikwall*, een verdedigingslinie die werd aangelegd van de Noordkaap in Noorwegen tot de Frans-Spaanse grens bij de Golf van Biskaje. De Atlantikwall is in zijn omvang, ruim 5.300 km lang, slechts vergelijkbaar met de Romeinse Limes of de Chinese muur. De toegepaste standaardisatie maakte het mogelijk om in relatief korte termijn vele tienduizenden werken aan te leggen in een tijd zonder computer, GPS of moderne vormen van communicatie. Uit internationaal onderzoek blijkt dat ondanks de standaardisatie elke regio juist haar eigen kenmerkende verdedigingsopzet kreeg, ingegeven door het strategische belang, dan wel de geografische kenmerken. Nederland, gelegen voor het Duitse moederland kreeg een krachtige uitbouw. Kenmerkend hierbij zijn bijvoorbeeld de omvangrijke kustbatterijen van de marine, de verdediging van de havens, maar ook werd bijzondere aandacht besteed aan de verdediging naar de landzijde. Verder werd ook vertakt in het achterland het Duitse verdedigingsconcept toegepast en werden niet alleen de belangrijke communicatie- en commandocentra ondergebracht, maar werden tevens enkele Inies aangelegd die de opmars van een gelande vijand in het binnenland moest stuiten.

De aanleg van de Atlantikwall had grote impact op de gebieden waarin dit plaats vond. Het tot gevechtsgebied verklaren van de kust, resulteerde in de gedwongen evacuatie van vele bewoners en de sloop van hele wijken voor het verkrijgen van schootsveld. Steden zoals IJmuiden, Scheveningen/Den Haag en het kustdorp Katwijk hebben de gevolgen van deze Küstenräumung mogen ervaren. De kaalslag die hier plaatsvond was tevens van grote invloed op de hier uitgevoerde stedenbouwkundige plannen in de periode van de wederopbouw.

Voor andere delen van Nederland speelt sterk de krijgshistorische impact van de Atlantikwall, met name in het Zuidwesten van het land. Het was in Zeeland waar voor de tweede keer een geallieerde bevrijdingsaanval op de kust werd geforceerd met als gevolg vele burgerslachtoffers en grote civiele schade. Zo werd het eiland Walcheren zelfs geïnuundeerd om de Duitse verdediging te verzwakken. Ook elders in Nederland herinneren verschillende bunkerensembles nog aan de belangwekkende gebeurtenissen die daar hebben plaatsgevonden: van de capitulatiebesprekingen die de Duitsers vanuit het hoofdkwartier in Hilversum voerden tot het verzet van de Georgiërs op Texel.

Ondanks de omvangrijke sloop na de oorlog zijn er anno 2010 nog altijd toonaangevende ensembles bewaard gebleven van de 'Nederlandse' Atlantikwall. Niet alleen in geografische zin, maar ook in aard, omvang, functie en geschiedkundige context zijn nog altijd relaties en verhaallijnen zichtbaar. Het laatste decennium zijn enkele pogingen ondernomen om deze relictten te beschermen, veelal op ad-hoc basis en afhankelijk van initiatieven uit de regio.

Op landelijk niveau zijn pogingen ondernomen om te komen tot een landelijk gedragen toetsingskader. Dit kader is er nog altijd niet met als resultaat een vacuüm als het gaat om de bescherming van dit gebouwde erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog. Een groot aantal rijksaanvragen is hierdoor nog altijd omkleed door onduidelijkheid. De veranderde inzichten rond de bescherming van cultureel erfgoed maken dat het rijk selectiever is geworden.

Desalniettemin zijn de gezamenlijke bunkerorganisaties van mening dat voor een beperkt, maar in nationaal en internationaal verband representatief aantal ensembles bescherming gewenst is. In het kader van het programma 'Erfgoed van de Oorlog' en het internationale symposium 'Redefining the Atlantikwall' presenteren de gezamenlijke stichtingen die zich bezig houden met het vestingbouwkundig erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog een selectievoorstel van bunkerensembles, linies en losse objecten die van algemeen belang zijn.

Tevens worden elementen geselecteerd die het verhaal in tweede lijn ondersteunen en ons inziens een bovenlokale afweging vragen. Hier zijn het met name de provincies als gebiedsautoriteit die een rol kunnen spelen. Planologische bescherming in het streekplan, opname in de Cultuurhistorische hoofdstructuur, dan wel plaatsing op de provinciale monumentenlijst verdient voor deze categorie aanbeveling. Tot slot komt voor de restcategorie een lokale afweging in aanmerking.

Met het voorliggende voorstel wordt een evenwichtige selectie gemaakt. Bescherming wordt gerealiseerd voor de restanten van de Atlantikwall die van wezenlijk belang zijn om de voor Nederland zo bepalende recente (oorlogs)geschiedenis levend en herkenbaar te houden in het landschap. Hierbij is bewust gekozen voor een selectie met een sterk bovenlokale waarde, waarbij iedere overheidslaag vanuit haar eigen rol en beschikbaar beleidsinstrumentarium verantwoordelijkheid kan nemen om de meest geëigende bescherming op verschillende niveaus te realiseren. Voor een duurzaam behoud streven wij hierbij 'behoud door ontwikkeling' na door voor diverse elementen van de linie vervolgens een nieuwe functie te zoeken.

Behalve deze kustverdedigingslinie werden ook verspreid in het binnenland verdedigingswerken gebouwd om Duitse troepen en organisaties te beschermen tegen geallieerde acties. Deze categorie valt buiten het kader van de Atlantikwall en vraagt nog nadere studie en waardestelling alvorens tot een afgewogen selectievoorstel gekomen kan worden.

Graag komen wij met u in gesprek over het onderstaande selectievoorstel om als beleidsmakers en veld gezamenlijk toe te werken naar de meest geëigende vorm van bescherming.

Namens de gezamenlijke 'bunkerstichtingen' in Nederland,

Stichting Bunkerbehoud

Stichting WO2 Goeree-Overflakkee

Stichting Vesting Hoek van Holland

Stichting Atlantikwall-museum Scheveningen

Stichting WN2000, IJmuiden

Stichting WOVIJ, IJmuiden

Stichting Stelling Den Helder

Stichting Militair Erfgoed

Selectievoorstel

Het skelet van de Atlantikwall werd gevormd door duurzame verdedigingswerken met een wand- en dakdikte van minimaal twee meter gewapend beton. Het zijn deze bomvrije bunkers die ook in dit selectievoorstel de leidraad vormen. Bij de keuze voor beschermingswaardige relicten is primair gekozen voor intacte ensembles of complexen die bijvoorbeeld in een groter verband meerwaarde hebben als het gaat om de bouwkundige en typologische kenmerken, maar ook voor wat betreft de krijgshistorische context. Hierbij is bewust gekozen om het karakter van de Atlantikwall als linie te handhaven door vanaf Delfzijl tot Cadzand bunker(ensembles) te selecteren die typerend zijn voor het Nederlandse deel van de linie. Op deze wijze wordt in internationale context aangesloten op de reeds bestaande monumentenselecties in België en Denemarken.

Ensembles en losse objecten die in niet in deze selectielijst terugkomen, zijn zeker niet zonder waarde. Er is expliciet voor gekozen deze lijst te beperken voor objecten met een sterk bovenlokale waarde, die de Nederlandse Atlantikwall in nationale en internationale context verduidelijken. Ook de restanten die niet in deze lijst voorkomen zijn van cultuurhistorische waarde omdat ze refereren naar de lokale geschiedenis, gezichtsbepalend zijn in de omgeving, etc.

In het onderstaande voorstel is onderscheid gemaakt naar:
ensembles van algemeen belang, te beschermen op rijksniveau (aangeduid met R)
ensembles met een sterk bovenlokaal belang, te beschermen op provinciaal niveau (aangeduid met P)

Provincie Groningen

Delfzijl

1. Luchtafweerbatterij Fiemel	R	
2. Luchtafweerbatterij Nansum		P
3. Infanterieverdediging Delfzijl		P
4. Commandobunker Haren		P

Provincie Friesland

Schiermonnikoog

5. Luchmachtradarpost 'Schlei'		P

Terschelling

6. Nachtjacht-commandopost 'Tiger'		P

Provincie Noord-Holland

Den Helder en Texel

7. Vliegveld Texel		P
8. Hoofdkwartier + batterijen van de marineluchtafweer	R	
9. Kustbatterij Zanddijk	R	
10. Restanten ondersteunende bunkers		P
11. Radarpost Salzhering	R	
12. Riegelstellung Düne	R	

Bergen

13. Kustvliegveld Bergen		P
14. Verbindingsbunker Schoorldam		P
15. Radarpost Castricum		P
16. Electrobunker Schagen (reeds rijksmonumentaal beschermd)	R	

Alkmaar

17. Telefoonschakelposten divisie en legerkorps	R	
---	---	--

IJmuiden

18. Mammut-radarpost Wijk aan Zee	R	
19. Hoofdkwartier marineartillerie en kustbatterij Wijk aan Zee		P
20. Infanteriesteunpunt noorderpier		P
21. Kernwerk IJmuiden (reeds aangemerkt als Unesco Erfgoed ikv forteiland)	R	
22. Zuidelijk deel Festung (Heerenduin + flakbatterij Olmen, Schnellbootbases) (rijksaanvraag lopende voor Heerenduin en Olmen)	R	
23. Landfront zuidelijk deel Festung IJmuiden	R	
24. Hoofdkwartier havencommandant IJmuiden	R	
25. Radiozendstation Spaarndam	R	

Bloemendaal-Zandvoort

26. Kustbatterij Langerak	R	
27. Hoofdkwartier kustartillerie Bloemendaal		P
28. Landfront Stp.Gr. Zandvoort		P
29. Nachtjachtcommandopost 'Zander'		P

Provincie Zuid-Holland

Noordwijk

30. Kustbatterij Noordwijk		P
----------------------------	--	---

Katwijk

31. Hoofdkwartier landmachtartillerie, landmachtbatterij Katwijk-Alt en luchtafweerbatterij Katwijk (rijksaanvraag lopende)	R	
32. Landfront Stp.Gr. Katwijk		P
33. Luchtafweerbatterij vliegveld Katwijk/Valkenburg		P
34. Infanteriesteunpunt Wassenaarse slag (P
35. Regimentshoofdkwartier Wassenaar/De Klip		P

Scheveningen/ regio Den Haag

36. Hoofdkwartier Reichskommissar Seyss-Inquart, incl. Sani-Stand & kazerne	R	
37. Ondersteuning hoofdkwartier Reichskommissar		P

38. Hoofdkwartier Führer der Schnellboote	R	
39. Batterij Scheveningen-Nord	R	
40. Infanteriesteunpunt radio Scheveningen	R	
41. Zware luchtafweerbatterij Scheveningen		P
42. Overvoorde (luisterpost luchtmacht)		P

Hoek van Holland

43. Kustbatterij Vineta en hoofdkwartier marinekustartillerie (rijksaanvraag lopende)	R	
44. Marineluchtafweerbatterij Nordmole met infanterieverdediging		P
45. Regimentshoofdkwartier Staelduinse bos	R	
46. Bataljonshoofdkwartier s'Gravenzande	R	
47. Toegang noordelijk Landfront		P
48. Artilleriebatterij 'Nieuwlandseduin'		P
49. Antitankgarage	R	
50. Seinpost marine	R	

Voorne-Putten

51. Nachtjacht-commandopost 'Biber' en Wassermann-radarpost	R	
52. Marineradarpost luchtwaarneming		P
53. Infanteriereserve en verbindingsbunker 'Heesterhof'		P
54. Bataljonshoofdkwartier 'Olaertsduin'		P

Goeree-Overflakkee

55. Infanteriesteunpunt de Punt	R	
56. Infanteriesteunpunt Preekhilpolder		P
57. Compagniehoofdkwartier Hoogerhuis		P

Provincie Zeeland

Schouwen-Duiveland

58. Bataljonshoofdkwartier Slotbos Haamstede	R	
59. Kustvliegveld Haamstede		P
60. Landfront Stp.Gr. Schouwen		P

Walcheren

61. Landfront Vlissingen (incl. infanteriereserve en divisiebatterij) (rijksaanvraag lopende)	R	
62. Divisiehoofdkwartier Middelburg	R	
63. Batterijen en observatieposten veldartillerie		P
64. Marinekustbatterij Dishoek		P
65. Marinehoofdkwartier Zuid-Nederland, Vlissingen	R	
66. Kernwerk Vlissingen	R	

Zuid-Beveland

67. Sloedam		P
-------------	--	---

Zeeuws-Vlaanderen

68. Restanten verdediging Breskens R
69. Artillerieopstelling Groede P

Provincie Zuid-Holland / Noord-Brabant

70. infanterieverdediging Moerdijk P

Provincie Noord-Brabant

71. Eendracht-Stellung, Dinteloord en Willemstad P

Provincie Utrecht

Hilversum / Crailo

72. hoofdkwartier opperkommando (W.Bfh.i.d.Ndl) R
(*deels reeds beschermd*)

Bilthoven

73. hoofdkwartier 88e Legerkorps R

Provincie Gelderland

Warnsveld

74. Uitwijkhoofdkwartier P

Niet opgenomen in deze lijst zijn enkele objecten die niet direct binnen de Atlantikwall passen. Het betreft hier objecten in de provincies Utrecht, Gelderland Overijssel en Limburg. Voor een goede waardebeoordeling van deze objecten en ensembles is nadere studie vereist.

Beschrijving per ensemble/object

1. Luchtafweerbatterij Fiemel

R

Delfzijl

Delfzijl was binnen de Duitse militaire structuur een onderdeel van de verdediging van de Duitse Bocht. Hierdoor viel zij onder een bunkerbouw programma met andere inzichten die elders golden en andere bunkertype die elders niet gebouwd werden. Langs de Duitse Bocht is nagenoeg alles op last van de geallieerde in de jaren onmiddellijk na de oorlog verwoest. Dit maakt de drie aangewezen objecten in Delfzijl internationaal interessant. De bunkers refereren naar de een van de laatste bloedige gevechten in Nederland in april en mei 1945.

In Delfzijl speelde de lucht doelbatterijen eveneens een belangrijke rol in de verdedigende gevechten van april 1945. Hier vormen met name de restanten van de *Batterie Termunten* een hoogst interessant overblijfsel. Hier was het meest moderne zware lucht doelgeschut van de Duitse marine aan het einde van de oorlog opgesteld. De unieke geschutopstelling wordt nog meer bijzonder omdat zij op een woud van palen is gebouwd om zo over de dijk ook varende doelen direct onder vuur te kunnen nemen. Het verhoogde kaliber van het kanon vereiste nieuwe bunkerontwerpen (FI 317) waarvan een tweede exemplaar in Europa onbekend is. Van de overige batterijen rond Delfzijl zijn nog verschillende afzonderlijke elementen terug te vinden, die in verband staan met de Duitse lucht doelverdediging aan de Duitse Bocht. Een aantal van de nog aanwezige bunkers zijn voor Nederland typologisch uniek en in internationaal verband zeer zeldzaam.

2. Luchtafweerbatterij Nansum

P

Een typerende bunkercompositie die de Duitse Bocht kenmerkt.

3. Infanterieverdediging Delfzijl

P

Delfzijl werd als enige stad in Nederland door uitsluitend de Duitse marine verdedigd. De aanwezige bunkers typeren de laat in de oorlog gepleegde uitbouw, specifiek die aan de Koperweg en Geefweesterweg

4. Commandobunker Haren

P

Het laatste restant van de militaire commandovoering in Groningen en Friesland is te vinden in Haren, ten zuiden van Groningen.

5. Luchtmachtradarpost 'Schlei'

P

De radarstelling is geheel opgebouwd naar de visie van de Neue Westwall fase, de periode die vooraf ging aan de Atlantikwall. Typologisch dan ook interessant. Samen met de overgebleven radarposten Tiger op Terschelling hebben ze een belangrijke rol gespeeld in de luchtoorlog boven noord Duitsland. Zij waren de vooruitgeschoven posten waarop die het moederland waarschuwde bij naderende vloten van bommenwerpers.

6. Nachtjacht-commandopost 'Tiger'

P

Deze radarstelling heeft meer elementen die typerend zijn voor de Atlantikwall. Hiermee versterken de radarposten op Terschelling en Schiermonnikoog elkaar. Ook deze radarpost speelde een belangrijke rol in de luchtoorlog boven Noord-Duitsland

7. Vliegveld Texel

P

Dit vliegveld speelde een belangrijke rol tijdens de opstand van de Georgische troepen in Duitse dienst in april 1945. De commandobunker op het vliegveld van Texel draagt nog de sporen van de bloedige gevechten. Krijgshistorisch was deze opstand door zijn omvang een eenmalige gebeurtenis in de Tweede Wereldoorlog in West-Europa.

8. Hoofdkwartier + batterijen van de marineluchtafweer

R

De marine had rond de belangrijke haventoeegangen luchtdoelartillerie opgesteld teneinde deze te beschermen tegen luchtaanvallen, gericht op de haven. De Waddeneilanden vormden de eerstelijns verdediging tegen geallieerde vliegtuigen die over de Noordzee Duitsland binnenvlogen. De afdelingen bestonden uit een staf en enkele zware en lichte batterijen alsmede een batterij zoeklichten. In Den Helder vinden we nog de enige relatief intacte structuur van luchtafweer in Nederland terug. Zo is nog altijd het hoofdkwartier aanwezig met enkele typologisch zeldzame bunkers, maar tevens de geschutsbatterijen. Hierdoor is nog altijd de ruitvormige opzet van de verdediging rond de stad zichtbaar. Bij de batterij op het fort Dirksz Admiraal is de integratie van de Duitse werken in het oude fort interessant.

Door de nog min of meer intacte toenmalige moderne luchtverdedigingstructuur van batterijen en hoofdkwartier is voorbeeldig in Nederland. Het hoofdkwartier in Huisduinen en de batterijen Dirksz. Admiraal, Erfprins en die bij De Mok op Texel geven de gedachten weer dat niet alleen het havengebied bestreken moest worden door de zware luchtdoelartillerie maar ook de aanvliegeroute. Het is een kenmerkende luchtverdediging van de marine in Nederland maar die alleen in Den Helder zo compleet in haar facetten bewaard gebleven is.

9. Kustbatterij Zanddijk

R

De batterij bestaat o.a. uit twee bunkers waarin een geschutstoren van de slagschip in geplaatst moest worden. Deze ontwikkeling geeft de teloorgang van de Duitse marine aan. Dit soort uitbouw van schepen in bunkers was echter zeldzaam en deze in Nederland zijn uniek. In combinatie met werken elders in de wereld is deze batterij internationaal gezien hoogst interessant.

10. Restanten ondersteunende bunkers

P

Het hoofdkwartier, de verbindingspost en de hospitaalbunker geven een beeld van het zenuwcentrum van een 20^e Eeuwse vesting.

11. Radarpost Salzhering

R

Hier staat een bunker van het type Mammut dat nergens anders in Nederland meer te vinden is. (zie voor krijgshistorische waarde 5 en 6)

12. Riegelstellung Düne

R

Internationaal is een betonnen tankversperring (Höckerhinderniss) die trapsgewijs steil de duinen in gaat en dan aansluit op een bunker nergens anders te zien. Daarbij zijn de twee op de duinen gebouwde kazematten typologisch zeldzaam. Uniek in Nederland en verder nog in bescheiden aantal te vinden in Bretagne.

13. Kustvliegveld Bergen

P

Het vliegveld Bergen is grotendeels compleet en illustreert de Duitse verdedigingsgedachte in de Eerste helft van 1942. Dit stadium heet de Neue Westwall en is de pre Atlantikwall fase.

14. Verbindingsbunker Schoorldam

P

Het goed uitgebouwde militaire telefoonnet is een van de zaken die de Nederlandse Atlantikwall onderscheidt van andere regio's. Dit komt tot uiting in het relatief grote aantal bomvrije telefoonschakelposten dat werd gebouwd. De schakelpost in Schoorldam kent een uitzonderlijke goed bewaard gebleven camouflage in de vorm van een bakstenen omkleeding, die de bunker het uiterlijk moest geven van een huis. De camouflage geeft de bunker bovenlokale waarde.

15. Radarpost Castricum

P

Dit zijn de restanten van een radaropstelling type 'Elephant' voor op grote afstand. Hiermee bij de optimale condities eens schepen zijn waargenomen bij het eiland Jan Mayen, een vulkaaneiland ten noorden van IJsland. Deze radaropstellingen zijn zeldzaam geweest en dit zijn hiervan de laatste restanten in Europa.

16. Electro bunker Schagen

R

Een uniek, doch kenmerkend, ontwerp van een bunker voor de elektriciteitsvoorziening. (reeds rijksmonumentaal beschermd)

17. Telefoon schakelposten divisie en legerkorps

R

Het goed uitgebouwde militaire telefoonnet is een van de zaken die de Nederlandse Atlantikwall onderscheidt van andere regio's. Dit komt tot uiting in het relatief grote aantal bomvrije telefoon schakelposten dat werd gebouwd. In Alkmaar vinden we op zeer korte afstand van elkaar twee soortgelijke telefoon bunkers, echter beide met een uiteenlopende functie. Tezamen bieden zij inzicht in de verbindings- en alarmeringsstructuur van de Duitsers. Juist de nabijheid van twee van dergelijke bunkers duidt op belang van Alkmaar als knooppunt voor Noord-Holland. Tevens is een van de bunkers (617) typologisch zeer zeldzaam.

18. Mammut-radarpost Wijk aan Zee

R

Deze bunker is hoogst interessant in combinatie met de nooit afgebouwde Schnellbootbunker (zie 22) en de hoofdkwartierbunker Führer der Schnellboote (zie 37). De radarpost ondersteunde de inzet van de Schnellboote (motortorpedoboten) en de combinatie vormt daarmee een prachtig ensemble op land van de maritieme oorlogsvoering op de Noordzee die elders niet te vinden is.

19. Hoofdkwartier marineartillerie en kustbatterij Wijk aan Zee

P

Het hoofdkwartier van de marine kustartillerie in IJmuiden. Vormt een voorbeeldige samenhang met de kustbatterijen Wijk, Kernwerk IJmuiden (zie 21), Heerenduin (zie 22) en Langerak (zie 26).

20. Infanteriesteunpunt noorderpier

P

De hier gebouwde kazematten zijn van een vroeg ontwerp en tonen de kwetsbaarheid van dit gebied voor een eventuele landing. Uitgezonderd Vlissingen is dit bunkertype nergens gebouwd in Nederland. Alleen in IJmuiden resteren er nog twee.

21. Kernwerk IJmuiden (reeds aangemerkt als Unesco Erfgoed ikv forteiland)

R

Kernwerk IJmuiden is om tal van redenen hoogst interessant. Combinatie van verschillende fase uit de geschiedenis van de vestingbouw is buitengewoon. Daarbij zijn de gebouwde geschutskazematten unieke bunkercombinaties die nergens anders te vinden zijn. Ook de overige bunkers zijn in vele gevallen uniek in Europa. Daarbij vertegenwoordigen deze verdedigingswerken de restanten van wat eens een Kernwerk was. Een citadel op een uiterst strategische locatie waar men tot het bittere einde moest standhouden. Een begrip, met daar aan gekoppeld een specifiek concept, dat typerend is voor de kustverdediging van Nederland en elders niet gehanteerd werd.

22 en 23 Zuidzijde Festung IJmuiden

R

De Festung IJmuiden is nog de meest intacte vesting in West-Europa waarin nog een grote diversiteit van duurzame verdedigingswerken op een relatief klein oppervlak is terug te vinden. Met name de overblijfselen van de verdediging aan de kust (het *Seefront*) aan beide zijden van het Noordzeekanaal, met zijn kust-, luchtdoelbatterijen, marinecommandopost en een radarpost zijn voorbeeldig. Dit wordt versterkt door het restant *Kernwerk* op het forteiland. Het zuidelijke *Landfront* is door de samenhang van bunkers en duurzame hindernissen interessant. Om alles te completeren is op het buiten Schonenberg het hoofdkwartier van de *Festung* terug te vinden. Uniek hier binnen is nooit afgebouwde *S-Bootbunker* (basis voor motortorpedoboten) met daarachter de torpedo-opslagbunker. In het kort gezegd: de restanten aan de zeezijde en in het deel zuidelijk van het Noordzeekanaal geven in pocketformaat een beeld wat de Atlantikwall in essentie inhield.

De verdediging naar zee is grotendeels nog intact met drie kustbatterijen: Wijk aan Zee, Kernwerk en Heerenduin. Eveneens aanwezig is het forteiland, dat was ingericht als *Kernwerk*. De hier nog aanwezige bunkers vormen nationaal gezien nog de meest duidelijke samenhang van wat eens een *Kernwerk* was. De havenverdediging wordt hier in het bijzonder gekenmerkt door de bunker van waaruit dieptebommen gelanceerd konden worden tegen binnendringende dwergonderzeeboten.

Tegen aanvallen vanuit de lucht resteren nog verschillende zware luchtdoelbatterijen, zoals de batterij Olmen, die in het verlengde werd gebouwd van de kustbatterij Heerenduin.

De verdediging naar de landzijde (*Landfront*) bestond uit weerstandskernen die voornamelijk waren uitgebouwd met personeelsbunkers. De passieve verdediging is nog herkenbaar door verschillende soorten versperringen bestaande uit een tankgracht, tankmuur en betonnen drakentanden (*Höckerhindernisse*) en een afsluitbare doorgang (*Walzkörpersperre*). In het park van het herenhuis Schoonenberg zijn bunkers terug te vinden waarin de *Festungskommandant* zijn onderkomen had. Aan de noordzijde van de vesting is nog een hospitaalbunker aanwezig. Uitgezonderd de twee afgebroken bunkers voor telefoonverbindingen zijn van alle functies nog representatieve voorbeelden aanwezig. Een kenmerk van de *Festung IJmuiden* is dat zij vergeleken met ander *Festungen* en *Verteidigungsbereiche* aan de *Atlantikwall* relatief klein is. Dit maakt dat de overblijfselen die op korte afstand van elkaar te vinden zijn en op eenvoudige wijze een duidelijk overzicht te krijgen is.

24. Havencommandant IJmuiden

P

Het hoofdkwartier van de havencommandant betreft een intact ensemble bestaande uit een bomvrije commandobunker en dunwandige bunker verbonden door een onderaardse gang. Het betreft hier het laatste verbunkerde hoofdkwartier van deze organisatie in Nederland. Het ensemble is als zodanig beschermingswaardig binnen de commandostructuur van de Duitse marine en in relatie tot het nog grotendeel intacte zuidelijk gedeelte van de *Festung IJmuiden*.

25. Radiozendstation Spaarndam

R

In Spaarndam werden twee bunkers gebouwd voor radioverbindingen, waarschijnlijk met de vliegende eenheden die het nabijgelegen Schiphol als uitvalsbasis hadden. Het betreft hier bunkers die in West-Europa typologisch zeer zeldzaam zijn. In Denemarken en Noorwegen verzezen zes van deze bouwwerken, niet een keer in een duo opstelling zoals hier. Deze twee bunkers tonen centrale rol die Nederland speelde in de luchtoorlog boven Duitsland.

26. Kustbatterij Langerak

R

Deze marinekustbatterij is bijzonder door de unieke typologie. De aanwezigheid van de geschutopstellingen elders in Europa is niet bekend. Daarbij is in een later stadium van de oorlog een betonnen koepel over de geschutopstelling geplaatst. Een kenmerk van de Duitse vrees voor het geallieerde luchtoverwicht. Dergelijke toevoegingen kwamen meer voor maar zijn hier als enige in Nederland bewaard gebleven. Elders in Europa is alleen in Cherbourg (Normandië) nog een dergelijke combinatie aanwezig. Ook de vuurleidingspost is uniek in Nederland en is als zodanig alleen nog op de Kanaaleilanden en Noorwegen terug te vinden.

27. Hoofdkwartier kustartillerie Bloemendaal

P

In Bloemendaal werd het hoofdkwartier gevestigd van de commandant die het bevel had over de totale artillerie-inzet in Noord-Holland. Te vinden zijn een interessante combinatie van een typologisch zeldzame commandobunker met dunwandige observatietoren.

28. Landfront Stp.Gr. Zandvoort

P

Het landfront van Zandvoort is in tegenstelling tot dat van Vlissingen, IJmuiden en Hoek van Holland uitgevoerd met dunwandige bunkers. Er zijn nog aanzienlijke delen van de linie intact waarbij sprake is van een interessante combinatie van versperringen, waaronder tankgracht, tankmuur en drakentandversperring. Ook ligt hier een van de laatste betonnen doorgangsposten, die eens zo kenmerkend waren voor het vertakte wegennet in Nederland. Vooral als landschappelijk element biedt het Landfront meerwaarde.

29. Nachtjachtcommandopost 'Zander'

P

Nachtjacht radarstelling die vergelijkbaar is met de Tigerstelling op Terschelling. Ook hier zijn enkele typologisch zeldzame bunkers te vinden. Stelling is nog altijd relatief gaaf.

30. Kustbatterij Noordwijk

P

Compleet uitgebouwde marinekustbatterij, uitgevoerd met geschutskazematten die de veranderde inzichten van de bunkerbouw in kustbatterijen toont.

31. Hoofdkwartier landmachtkustartillerie, landmachtbatterij Katwijk en luchtafweerbatterij Katwijk **R**

In de zomer van 1942 ging ook de Duitse landmacht in Nederland kustbatterijen opstellen in de gebieden waar marine minder hoge prioriteit hadden gesteld. Van de 8 batterijen en 2 stafkwartieren in Nederland resteren nog drie batterijen en een stafkwartier. Een van deze batterijen en het stafkwartier liggen direct naast elkaar in het duingebied van Katwijk. Hierdoor is sprake van een interessant ensemble, waarbij de kustbatterij typologisch interessant vanwege de geschutsemplacementen die geïntegreerd werden met een manschappen- en een munitiebunker. In nationaal verband uniek en in internationale context niet te evenaren. De cultuurhistorische waarde van het ensemble wordt nog eens verder versterkt door de aanwezigheid van één van de enige twee zware luchtafweerbatterijen die de Duitse luchtmacht in Nederland opstelden. Die in Katwijk is nog altijd intact en kent internationaal een typologisch bijzondere uitbouw.

Rijksaanvraag lopende (voor zover bekend)

32. Landfront Stp.Gr. Katwijk **P**

Het landfront van Katwijk is vergelijkbaar opgebouwd als die van Zandvoort. Delen van de linie zijn nog altijd intact waarbij sprake is van een interessante combinatie van versperringen, waaronder tankgracht, kunstmatige duinen, tankmuur en drakentandversperring. Vooral als landschappelijk element biedt het Landfront meerwaarde. Met name de drakentand versperringen typeren Nederland in de Atlantikwall. Elders in Europa is dit veel minder toegepast.

33. Luchtafweerbatterij vliegveld Katwijk/Valkenburg **P**

Een intact bewaard gebleven lichte luchtafweerbatterij dat als ensemble vooral meerwaarde biedt door de aanwezigheid van verschillende, typologisch zeldzame, dunwandige bunkers.

34. Infanteriesteunpunt Wassenaarse slag **P**

Relatief intact bewaard gebleven infanteriestelling dat van belang is als verbindende schakel tussen Katwijk en Scheveningen. Interessante combinatie van bomvrije en dunwandige bunkers, verbonden door een ondergronds loopgraafstelsel. Tevens speelt hier de krijgshistorische context vanwege een geallieerde landingsoperatie met geheim agenten in het kader van het 'Engelandspiel' met een jammerlijke afloop.

35. Regimentshoofdkwartier Wassenaar/De Klip **P**

Een infanteriedivisie bestond uit twee of drie infanterieregimenten en één artillerieregiment. In Nederland waren zeven regimentscommandoposten in bomvrije bunkers ondergebracht, waarvan die bij Rijksdorp in Wassenaar de enige was die buiten een verdedigd gebied was gelegen. Het hoofdkwartiercomplex heeft met name waarde als verbinding tussen de verdedigingsconcentraties te Scheveningen en Katwijk en het nabijgelegen infanteriestelling bij de Wasenaarse slag. Gesproken kan worden van een intact ensemble. In de Koude Oorlog heeft het Nederlandse leger dit complex in gebruik genomen en daarmee haar sporen achter gelaten.

36. Hoofdkwartier Reichskommissar Seys-Inquart **R**

Het belang van Scheveningen als steunpunt binnen de Atlantikwall is te herleiden tot de aanwezigheid van de rijkscommissaris Seys-Inquart. Voor een politiemacht werd de SS-Polizeikaserne gebouwd. Hiernaast werd een grote bunker gebouwd die sterke gelijkenissen heeft met de Duitse werken van de luchtbescherming (Luftschutz). De bunker is geheel bekleed met gemetselde muren een puntdak. Van de twee ogenschijnlijke schoorstenen zijn er twee opstellingen voor licht luchtafweergeschut. Uiteindelijk is aan de bunker nog een dubbele gestandaardiseerde keukenbunker gebouwd. Het geheel heeft in de volksmond naam gemaakt als Seyss-Inquartbunker. Deze bunker in combinatie met de kazerne is voor de Atlantikwall eenmalig. Het enige dat vergelijkbaar is zijn de hoofdkwartier voor Adolf Hitler zelf.

37. Ondersteuning hoofdkwartier Reichskommissar Stp. Clingendael

P

De aanwezigheid van de rijkscommissaris in Nederland maakte een verdediging die met niets anders in de Atlantikwall te vergelijken is. Het ontwerp en de bezetting stamt grotendeels uit de SS. Stp. Clingendael zegt niet zoveel over de Atlantikwall als wel over de aanwezigheid van de rijkscommissaris en is zodoende beter te vergelijken met een van de hoofdkwartieren van Hitler. De kazerne, de zgn. Seyss-Inquartbunker en alle andere werken zijn unieke stille getuigen van de politieke bestuur van de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog. Concreet betreft het hier de rondom verdediging van het hoofdkwartier, bestaande uit enkele kazematten voor antitankgeschut en onderkomens voor de infanteristen die de rijkscommissaris beschermden. Verschillende van deze objecten zijn in samenhang bewaard gebleven waaronder het hoofdkwartier van de staf die verantwoordelijk was voor de verdediging van Scheveningen.

38. Hoofdkwartier Führer der Schnellboote

R

De Duitsers integreerden in de Atlantikwall operatieve maritieme wapens zoals onderzeeboten en motortorpedoboten. IJmuiden kent de laatste basis voor deze vaartuigen, ondersteund door de radaropstelling bij Wijk aan Zee die schepen voor de kust moest detecteren. Het commandocentrum vanwaar uit alle motortorpedootacties in geheel Europa werden aangestuurd lag in Scheveningen. Dit ensemble kent een groot aantal typologisch zeldzame bunkers en is nog altijd intact bewaard gebleven in de villawijk die eens de staf huisvestte.

39. Batterij Scheveningen-Nord

R

Batterij Scheveningen-Nord geeft voor Nederland een typologisch schoolvoorbeeld van de uitbouw van een kustbatterij. Het beton van de geschutsbunkers is beschikbaar gesteld door de rijkscommissaris om zo een optimale beschermde kustbatterij te hebben om zijn residentie te beschermen

40. Infanteriesteunpunt radio Scheveningen

R

Vlakbij de visserhaven ligt op het duin van kustradio Scheveningen een intact infanteriesteunpunt met observatiebunker, geschutskazemat en personeelsonderkomen. Een van de bunkers is in Nederland typologisch uniek en in internationaal verband uiterst zeldzaam. De aanwezigheid van een pantserstalen observatiekoepel duidt op een belangrijk steunpunt in relatie tot de aanwezigheid van de rijkscommissaris.

41. Zwarte luchtafweerbatterij Scheveningen

R

Scheveningen werd als enig gebied in Nederland verdedigd door de SS wat duidt op de politieke context van de aanwezigheid van de rijkscommissaris als politiek orgaan. De SS-eenheden bouwden zelfs een luchtafweerbatterij om het regeringszetel te beschermen. Het ensemble is intact met relatief zeldzame bunkerontwerpen; de vuurleidingspost is zelfs uniek in de Atlantikwall.

42. Overvoorde (luisterpost luchtmacht)

P

Over dit bunkercomplex is nog altijd weinig bekend. Het is bezet geweest door de luchtmacht, vermoedelijk als luisterpost. Later in de oorlog is de bunker in gebruik genomen door de SS-bevelhebber in de regio Scheveningen/Den Haag. De bunker heeft veel kenmerken van de luchtbeschermingsbunkers (Luftschutzbunker). Elders in Europa zijn bunkers van dit ontwerp onbekend.

43. Kustbatterij Vineta en hoofdkwartier marinekustartillerie

R

De volledig in bunkers uitgebouwde Nederlandse 15 cm-torenbatterij in de duinen van Hoek van Holland vormde later de locatie waar de Duitse marine haar kustbatterij Vineta inrichtte. Aangezien het gebied door zowel de Nederlanders als de Duitsers in een kort tijdsbestek voor het zelfde doel is ingericht, namelijk een kustbatterij, vormen de verschillende fortificatieprincipes een interessant contrast. De Duitsers hergebruiken zelfs enkele van de Nederlandse werken. De grote concentratie bunkers, verbonden door een uitgebeid systeem van loopgraven maakt het complex tot een interessant ensemble. Dit wordt nog eens versterkt door enkele versterkingen uit de Eerste Wereldoorlog en een vierde historische laag: de Koude Oorlog toen de batterij als radarpost door Nederland in gebruik werd genomen en nieuwe bouwwerken werden toegevoegd.

44. Marineluchtafweerbatterij Nordmole met infanterieverdediging

P

Deze batterij aan de noorderpier van Hoek van Holland vormt een goed voorbeeld van een combinatie van dunwandige geschutsopstellingen voor het primaire geschut en ondersteunende werken in bomvrije uitvoering. Met name in de relatie tot de kustbatterij Vineta en de rondom nog altijd destaande infanterieverdediging van een tankmuur met daarin gevechtsskazematten (internationaal zeldzaam) is er sprake van een bovenlokaal belang.

45. Regimentshoofdkwartier Staelduinse bos

R

Een infanteriedivisie bestond uit twee of drie infanterieregimenten en één artillerieregiment. In Nederland waren zeven regimentscommandoposten in bomvrije bunkers ondergebracht, waarvan die in Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen een dubbelfunctie vervulden als onderkomen voor de commandant van de betreffende vesting. Van de zeven commandoposten zijn er vier bewaard gebleven. Bijzondere bescherming verdienen de ensembles in Hoek van Holland (Staelduinse bos), Wassenaar en IJmuiden. Het Staelduinse bos verdient bescherming omdat het het grootste ooit in Nederland gebouwde Atlantikwall-bunkerensemble is. Door zijn omvang kan je spreken over een bunkerdorp. Een internationaal unieke compositie met bunkers die typologisch zeldzaam zijn.

46. Bataljonshoofdkwartier s'Gravenzande

R

Bataljonshoofdkwartieren kennen een sterke gelijkenis met de bunkercomplexen waarin de regimentsstaven waren ondergebracht. Vanuit de bataljonshoofdkwartieren werd een deel van een verdedigd gebied geleid. Bij de verbunkerde bataljonshoofdkwartieren werden vaak ook hospitaalbunkers gebouwd. Voor bescherming komen twee complexen in het bijzonder in aanmerking: 's-Gravenzande (Hoek van Holland) en Haamstede (Schouwen-Duiveland). Het betreft hier twee ensembles die intact en typerend zijn voor hun bouwperiode. Het bataljonshoofdkwartier in s'-Gravenzande is nog relatief intact en kenmerkt zich door een moderne commando- en hospitaalbunker. Verder biedt de organisatorisch samenhang met de regimentscommandopost in het Staelduinse bos (de direct hoger geplaatste staf) meerwaarde. Ook is de bataljonscommandopost type 608 nog relatief intact met interieuronderdelen.

47. Noordelijke toegang tot vesting (Wn 45 en 53 H)

P

Deze twee weerstandskernen voorzien van manschappenbunkers, munitiebunkers en een kazemat voor een antitankgeschut zijn intact en typeren het de uitbouw van de landverdediging van Hoek van Holland.

48. Artilleriebatterij 'Nieuwlandseduin' (Stp. V H)

P

In Hoek van Holland bevindt zich nog een batterij voor licht veldgeschut. Nog altijd zijn de vier geschutsbunkers en ondersteunende bunkers voor munitie aanwezig. De batterij bood vuurondersteuning richting de landzijde van de vesting. Een dergelijke compositie mag doorgaan als bijzonder in Europa.

49. Antitankgarage (type 601)

R

Aan het Landfront van de vesting Hoek van Holland werden meerdere opstellingen voor antitankgeschut gebouwd. Een van de laatste resterende bunkers voor antitankgeschut is een garage van een uiterst zeldzaam type uitgevoerd met een stalen i.p.v. een betonnen dak. Deze dure constructie maakte dat dit ontwerp zeer beperkt werd toegepast. In Nederland is de bunker in intacte staat uniek; in internationaal verband is dit ontwerp uiterst zeldzaam.

50. Seinpost marine

R

Voor de begeleiding van het scheepvaartverkeer waren in belangrijke haven communicatieposten ingericht ter ondersteuning van de binnenvarende schepen. De bouw van bunkers voor deze functie is laat op gang gekomen. In Hoek van Holland is deze in ieder geval gerealiseerd en is deze nog intact

aanwezig. Elders zijn dergelijke werken niet meer te vinden. Daarbij accentueert deze bunker het belang van de Nieuwe Waterweg voor de ijzererts aanvoer vanuit Zweden via Noorwegen naar het Ruhrgebied. Deze bunker vertelt overeen specifiek stuk geschiedenis van de Atlantikwall als die van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Geschiedenis die elders niet meer getekend is in de omgeving.

51. Nachtjacht-commandopost 'Biber' en Wassermann-radarpost

R

Als onderdeel van de structuur van nachtjacht aan de kust is Oostvoornee interessant vanwege de aanwezigheid van zowel een commando- als radaropstelling op korte afstand van elkaar. Hierdoor kan de samenhang tussen het over lange afstand peilen en leiden van jachtvliegtuigen inzichtelijk worden gemaakt. Het gaat om de grootst met bunkers uitgebouwde radarpost aan de Nederlandse kust en is als zodanig het meest interessant. Hierbij zijn bunkertypen gebouwd die uitgezonderd de stelling Zander bij Zandvoort nergens anders te vinden zijn.

52. Marineradarpost luchtwaarneming

P

Aan de noordzijde van Voorne staat nog een radarpost van de luchtdoelartillerie die tot Hoek van Holland behoorde. De post was bedoeld om vroegtijdig informatie te krijgen van naderende vliegtuigen. Het gaat om een standaard personeelsonderkomen, die is uitgebreid met een uitzonderlijk ontworpen aggregaatbunker en een open radaropstelling op het dak. Deze positie is hoog ommuurd om de apparatuur veilig te stellen tegen luchtdruk en scherven van exploderende projectielen en bommen. In deze uitvoering is de bunker eenmalig.

53. Infanteriereserve en verbindingbunker 'Heesterhof'

P

Centraal gelegen op Voorne werd een infanteriereserve in bomvrije bunkers ondergebracht. Vanuit deze reserve konden eenheden worden ingezet op bedreigde locaties op het eiland. Interessant is de combinatie van de bomvrije personeelsbunkers die middels overdekte loopgraven in de vorm van rioolbuizen zijn verbonden met enkele mitrailleurpostellingen aan de perimeter van de stelling. Ook de ondersteunende werken zijn behouden waaronder een hoogst bijzondere toiletbunker. Tevens ligt op korte afstand van de reserve de belangrijkste telefoonschakelpost van het eiland, eveneens bomvrij uitgevoerd. In de plaatselijk geschiedenis heeft deze stelling een grote rol gespeeld omdat hier mensen verdacht van verzetsdaden korte tijd hebben vastgezeten. Uiteindelijk is een van hen zonder vorm van proces hier geëxecuteerd.

54. Bataljonshoofdkwartier 'Olaertsduin'

P

Vergelijkbaar bataljonshoofdkwartier als in het Slotbos Haamstede op Schouwen-Duiveland. Interessante combinatie van bomvrije en dunwandige bunkers met enkele typologisch zeldzame tot zeer zeldzame bunkers. Met name in combinatie met de nabijgelegen infanteriereserve en verbindingbunker (52) een interessant voorbeeld van een omvangrijk uitgebouwde ondersteuningsstructuur op een geïsoleerd eiland.

55. Infanteriesteunpunt de Punt

R

Binnen de infanterieverdediging op Goeree de belangrijkste stelling, gelegen op de strategische hoek van het eiland waar de Noordzeekust overgaat in de Grevelingen. Het betreft hier een uitzonderlijke infanteriestelling bestaande uit twee bomvrije garages voor antitankgeschut, en twee ondersteunende bunkers. De garages zijn middels betonnen banen verbonden met open geschutopstellingen. Dunwandige gevechtsoopstellingen en constructies voor de opslag van voorraden completeren dit intacte ensemble. Bijzonder is verder dat de geschutgarages zijn uitgevoerd met een omvangrijke betonnen aanbouw die de ingangszijde moest afschermen tegen vijandelijk vuur. In deze uitvoering zijn de bunkers in de Atlantikwall uniek.

56. Infanteriesteunpunt Preekhilpolder

P

Vergelijkbaar met de infanteriestelling op De Punt (54) vinden we iets meer noordelijk een soortgelijke stelling, echter kleiner van opzet. Het betreft een combinatie van een bomvrije personeelsbunker en dunwandige bergplaatsen en opstellingen voor mitrailleur en antitankgeschut. Bijzonder is dat monoliet aan deze bunker een toegangsportaal gebouwd. De stelling is gaaf en kent een goede staat

van onderhoud. Vergelijkbare stellingen werden ook gebouwd op Schouwen, echter daar zijn die allen gesloopt.

57. Compagniehoofdkwartier Hoogerhuis

P

Het geringere belang dat aan Goeree werd toegekend maakt dat de hoofdkwartieren niet met bomvrije bunkers, maar met dunwandige werden uitgevoerd. Van de vier compagniehoofdkwartieren is die bij Hoogerhuis het meest interessant vanwege de commandobunker, die een dunwandige uitvoering van een gestandaardiseerd ontwerp betreft.

58. Bataljonshoofdkwartier Slotbos Haamstede

R

Het bataljonshoofdkwartier in Haamstede is samen met die in 's-Gravenzande (Hoek van Holland) van algemeen belang als intact en typerend ensemble. Het bataljonshoofdkwartier in Haamstede is in tegenstelling tot 's-Gravenzande voorzien van relatief vroege bunkerontwerpen voor de commando- en hospitaalbunkers. Tevens zijn voor de ondersteunende functies nog vele dunwandige onderkomens aanwezig. De bataljonscommandobunker is vooral interessant vanwege ingebouwde observatiekoepel en de zwaar uitgevoerde pantserplaat in de toegangsverdediging, een typologische zeldzaamheid. Tevens speelde het slotbos een rol in de nationaal beruchte terechtstelling waarbij tien inwoners in Renesse werden opgehangen. Zij brachten in een bunker van het hoofdkwartier hun laatste nacht door.

59. Kustvliegveld Haamstede

P

Dit kustvliegveld is door de Duitse luchtmacht krachtig uitgebouwd met een vliegveldcommando-bunker, twaalf bomvrije bunkers waarvan de meeste voor manschappen en één voor de geneeskundige dienst. Hiertoe behoort ook de laatste in Nederland bewaard gebleven radiocommunicatie bunker, gelegen op een vliegveld. Dit alles is opgevuld door dunwandige bunkers, en gevechtsofstellingen uit de eerste helft van 1942.

60. Landfront Stp.Gr. Schouwen

P

Voor de aanleg van het Landfront van Schouwen werd als enige in Nederland gebruik gemaakt van de hofstedes en boerderijen als versterkte posities. Hierbij werden zelf in de bedrijfsgebouwen bunkers ingebouwd. Van deze landverdediging resteren nog drie ensembles waar de relatie tussen hofstede, wapenopstellingen en ondersteunende bunkers zichtbaar is.

61. Landfront Vlissingen (incl. infanteriereserve en divisiebatterij)

R

Wat het meest in het oog springt bij het *V.B. Vlissingen* is het *Landfront*. Dit is geheel anders opgebouwd dan dat van andere *Verteidigungsbereiche* en *Festungen* in Nederland. Rond Vlissingen is het front niet opgebouwd uit verschillende steunpunten maar als een linie waarin iedere bunker past in het grote verband. Omdat het hier niet zoals elders in Nederland alleen gaat om bunkers voor anti-tankgeschut maar voor het merendeel om bunkers voor een mitrailleur, is er een veel grotere concentratie van duurzame verdedigingswerken dan elders in Nederland. De mitrailleurkazemat die rechtstreeks refereert aan de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog. De waarde van het *Landfront* wordt op een interessante wijze extra ondersteund door de verbunkerde artillerie-opstelling tussen Koudekerke en Vlissingen maar ook door de manschappenbunkers en de hospitaalbunker in de duinen van Valkenisse en Ritthem onmiddellijk achter de linie. Dit Landfront is een voorbeeld van Duitse duurzame lineaire verdediging. Deze zijn elders in Europa niet meer te vinden. Naast de nationale monumenten als Naarden en de Stelling Amsterdam laat het Landfront Vlissingen zien hoe dit in de 20^e eeuw er uitzag. Met een andere woorden een toonaangevend voorbeeld in de veranderende vormgeving van vestingbouw door de eeuwen heen.

62. Divisiehoofdkwartier Middelburg

R

Van de vijf divisies die werden opgesteld aan de Nederlandse kust rest nog slechts de commandopost voor de divisie die Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland bezette. De bomvrije bunkers en enkele dunwandige woonbunkers uit de eerste bouwphase binnen het stafkwartier zijn nog altijd bewaard gebleven. Te vinden zijn drie commandoposten met bijbehorende woonbunkers, evenals de communicatiebunker waarmee contact werd onderhouden met de eenheden in de regio en de hoger geplaatste staven in het achterland. De samenhang binnen het ensemble, de relatie met het park en

landhuis Toorenvliedt als stafgebouw en privé-woning van de generaal (Kasteel Ter Hooge) is nog duidelijk herkenbaar. Tevens heeft het hoofdkwartier belangrijke krijgshistorische waarde, daar het net zoals het Landfront Vlissingen en de veldartilleriebatterijen op Walcheren aanleiding voor de geallieerden waren het eiland te inunderen.

63. Batterijen en observatieposten veldartillerie

P

De grootste en meest veelzijdige concentratie van verbunkerde opstellingen voor de veldartillerie is terug te vinden op Walcheren. Bij Buttinge, Werendijke, Westkapelle werden elk twee bomvrije geschutskazematten gebouwd. De artillerieopstelling tussen Koudekerke en Vlissingen kent even soortgelijke opstelling, maar werd in het laatste bouwprogramma met nog eens twee bunkers versterkt omdat de batterij binnen het strategisch belangrijke *Verdedigingsbereich Vlissingen* viel. Hierdoor is een typologisch interessante combinatie ontstaan. Hetzelfde geldt voor de in 1943 ontstane batterij juist zuidelijk van het voormalige Vlissingse vliegveld bij Baskenburg die ook met ondersteunende bunkers werd uitgevoerd. Slechts één batterij is na de oorlog geventileerd. Hierdoor is nog altijd sprake van een sterke samenhang tussen de verschillende batterijen. De batterij in het Vlissingse stadsdeel Baskenburg was het eerste doel dat massaal gebombardeerd werd om Walcheren stormrijp te maken. Hierbij vielen meer als 25 doden onder de burgers. In Vlissingen en Zoutelande zijn nog altijd twee observatieposten aanwezig van waaruit de batterijen werden geleid. Het betreft hier typologisch zeer zeldzame ontwerpen, waarvan de Vlissingse bunker in het Oranjebolwerk (17^e eeuw) direct naast het geallieerde landingsstrand van november 1944 is gelegen. Ook was de aanwezigheid van de artillerie, gelijk als bij het Landfront Vlissingen en het hoofdkwartier Toorenvliedt directe aanleiding om het eiland Walcheren te inunderen. In Toorenvliedt is ook nog altijd het hoofdkwartier van de veldartillerie op Walcheren aanwezig, wat de samenhang nog verder versterkt.

64. Marinekustbatterij Dishoek

P

In de duinen van dit plaatsje op Walcheren resteren nog bunkers van een Nederlandse en een Duitse kustbatterij. Van beide batterijen resteren nog de ondersteunende bunkers aan de binnenzijde van het duin. Enkele exemplaren zijn typologisch zeldzaam, dan wel uniek. Tevens speelt hier sterkt het militair-historische element vanwege de rol die batterij gespeeld heeft in de Slag om de Schelde. Niet alleen bij de gevechten met de geallieerde invasievloot op zee, maar ook bij harde gevechten van man tot man in de batterij. Feitelijk betreft het hier het best geconserveerde WO2-slagveld van Nederland.

65. Marinehoofdkwartier Zuid-Nederland, Vlissingen

R

De marineautoriteit die belast was met de kustverdediging in Nederland kende niet zo'n vertakte organisatiestructuur als de landmacht. De slooptacties van de laatste 12 jaar hebben vooral een zware wissel getrokken op de hogere stafkwartieren van de Kriegsmarine. Zo zijn het hoofdkwartier van de bevelvoerend admiraal en de commandant van de kustwateren in 1998 en 2009 gesloopt. Heden ten dagen resteert nog slechts het hoofdkwartier van de Seekommandant Südholland in Vlissingen. Deze belangrijke staf was verantwoordelijk voor de kustartillerie, luchtdoelartillerie en varende eenheden in het zuidelijk deel van Nederland. Als laatste hogere marinehoofdkwartier beschermingswaardig en in typologische zin is de commandobunker uniek in Nederland. Verder heeft de bunker grote militair-historische waarde omdat deze een uiterst belangrijke rol speelde in de gevechten rondom de verdediging van de Westerschelde in de periode september - november 1944 (Slag om de Schelde). Het bijzondere dat belangrijke archiefstukken in Duitsland liggen die gedurende de strijd geschreven zijn in deze bunker. Samen met de hoofdkwartieren van de marinekust- en luchtdoelartillerie in Hoek van Holland (42) en Den Helder (8) en de commandobunker van de havencommandant IJmuiden (24) wordt van elk nog bestaand commandoniveau van de marine het meest representatieve ensemble beschermd.

66. Kernwerk Vlissingen

R

Binnen de havensteden die de hoogste gradatie kregen, die van vestingen, werden uitgevoerd met een citadel waar de bezetting zich tot het laatst toe op zou terugtrekken. Het Kernwerk van Vlissingen, gelegen rond de haven, is het enige in Nederland dat werd bevochten en vanuit krijgshistorische en typologische overwegingen bescherming biedt. Te vinden is een combinatie van twee uiterst zeldzame Hollandse gietstalen mitrailleurkazematten uit 1939 met Duitse bunkers voor infanterieverdediging en kustartillerie. Op een munitiebunker na zijn alle werken hier typologisch uniek voor Nederland. De bunker met pantserkoepel voor mitrailleur is nagenoeg uniek in Europa. Ook ligt hier de laatste

geschutsbunker van de kustartillerie op Walcheren. Deze door de gevechten zwaar beschadigde bunker verwijst naar de strategische positie van de haven en de belangrijke rol van de kustartillerie tijdens de Slag om de Schelde.

67. Sloedam

P

Met name aan de oostzijde van de Sloedam staan een aantal versterkte veldstellingen met verschillende functies. Luchtafweer speelt hierbij een belangrijke rol. De Sloedam is een internationaal berucht slagveld. Deze verdedigingswerken accentueren de het toenmalige slagveld dat door inpoldering in de massa is opgegaan.

68. Restanten verdediging Breskens

R

Hoewel van het verdedigd gebied Breskens weinig meer resteert zijn enkele van nog nog resterende bunkers in Nederland uniek en elders in Europa geheel niet of nauwelijks terug te vinden. De overgebleven verdedigingswerken op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen kennen nog een extra waarde omdat zij onderdeel waren van de harde en lange gevechten die van september tot november 1944 om de beide oevers van de Westerschelde hebben gewoed. Een strijd die van groot belang was voor het gehele front in West-Europa omdat het gebruik van de toegang tot Antwerpen de logistieke problemen voor de geallieerden moest oplossen.

69. Artilleriebatterij Groede

P

In Zeeuws-Vlaanderen is ten noorden van Groede een voor Nederland bijzondere uitbouw van een divisiebatterij aanwezig. De batterij is in 1942 uitgevoerd met vroege ontwerpen, en later aangevuld met geschutsbunker. De batterij is nog altijd intact en voorzien van nog altijd zichtbare camouflage in de vorm van opgeschilderde ramen en deuren. Ook hier speelt de krijgshistorische context in relatie tot de harde strijd in West-Zeeuws-Vlaanderen.

70. infanterieverdediging Moerdijkbruggen

P

De Moerdijkbruggen vormen een van de belangrijkste Noord-Zuidverbindingen in Nederland. Al in de jaren '30 en voor de Duitsers was er sprake van een belangrijk militair object. Binnen de Atlantikwall was Moerdijk het enige ver achter de kust gelegen gebied dat krachtig met bunkers werd uitgebouwd. Vandaag de dag resteren er alleen aan weerszijden van de spoorbrug nog enkele Duitse bunkers. Typologisch zijn deze minder interessant, maar in combinatie met de Nederlandse verdedigingswerken uit de jaren '30 en de krijgshistorische context zijn ze van bovenlokaal belang als verwijzing naar de harde strijd die om Noord-Brabant is gevoerd met als einddoel de controle over de Maas.

71. Eendracht-Stellung, Dinteloord en Willemstad

P

Langs de westgrens van de provincie Noord-Brabant werd de *Eendrachtstelling* in de eerste helft van 1944 gerealiseerd om een doorbraak vanuit Zeeland te voorkomen. Er is hier sprake van de enige nog volledig intacte linie in Nederland bestaande uit geschutskazematten voor licht of middelzwaar veldgeschut. Ondersteunend vinden we twee veldbatterijen bij Heensche Molen en Kladder die de linie vanuit de diepte onder vuur konden nemen. In Willemstad vinden we een derde geschutsbatterij, opgesteld om het Hollands Diep af te scherm. Interessant is hier de combinatie van geschutskazematten en open opstellingen; in Nederland inmiddels typologisch zeldzaam.

(De bunker is reeds beschermd als rijksmonument.)

72. hoofdkwartier oppercommando (W.Bfh.i.d.Ndl)

R

Het oppercommando van de eenheden van landmacht, marine en luchtmacht in Nederland was de Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden, Generaal Christiansen. Het kwartier van deze staf werd gevestigd in Hilversum. De commandobunker, de zogeheten 'Blaskowitzbunker', is de grootste voltooide bunker in Nederland die nog bewaard gebleven is. De bunker is reeds rijksmonument. Ook de belangrijke radiozendbunker en telefooncentrale zijn nog altijd bewaard gebleven. De late start van de bouw maakte dat er onvoldoende beton beschikbaar was om de bunkers bomvrij uit te voeren. De wanden- en dekkingen bestaan daarmee uit 1m20 gewapend beton. Bijzonder aan de

telefooncentrale is het woonhuis dat als camouflage op de bunker werd gebouwd. Slechts alleen bij de bunker in Valkenswaard is een dergelijke vorm van camouflage bewaard gebleven. Op korte afstand van het stafkwartier vinden we in Crailo de privé-woning en het gastenverblijf van Christiansen. Aanbevelingswaardig is om het gehele ensemble van commandobunker en ondersteunende werken te beschermen.

(commandobunker is reeds rijksmonumentaal beschermd)

73. hoofdkwartier 88e Legerkorps

R

Voor de bouw en verdediging van de Atlantikwall in Nederland was het 88ste Legerkorps verantwoordelijk. Het hoofdkwartier van deze staf was tot eind 1943 in de binnenstad van Utrecht gevestigd, waarna het hoofdkwartier naar Bilthoven werd verhuist. Typierend voor 1944 toen meer staven buiten de steden werden gehuisvest. In tegenstelling tot de andere korps hoofdkwartieren in België en Frankrijk werd in Bilthoven voor elk van de stafafdelingen een eigen commandopost gebouwd. Hierbij werd slechts voor de bevelvoerend generaal een bomvrije bunker gebouwd. De overige stafafdeling kregen een soortgelijk bunkerontwerp, hetzij dunwandig uitgevoerd in 1m20 gewapend beton. Deze keuze is te herleiden tot de relatief late bouw en daarmee beperkt beschikbare betonhoeveelheden. De bunkers bevatten echter wel alle ontwerpkenmerken van een bomvrije bunker en zijn daarmee typologisch zeer interessant. Tevens is hier een voor Nederland unieke aggregaatbunker gebouwd, die ook in internationaal verband zeer zeldzaam is. Ook werd een uitgebreide radiozendinstallatie gebouwd op korte afstand van de stafgebouwen. Door zijn opzet is Bilthoven toonaangevend voor de belangrijke positie van Nederland binnen Atlantikwall. Het hoofdkwartier is te kenmerken als gaaf en typologisch zeldzaam, met name in internationaal verband.

74. Uitwijkhoofdkwartier Warnsveld

P

Voor de hogere staven van de landmacht werden alternatieve hoofdkwartieren ingericht voor het geval men moest uitwijken. Van de circa 8 uitwijkhoofdkwartieren van de landmacht is slechts Warnsveld bewaard gebleven. Vermoedelijk deed dit hoofdkwartier dienst als uitwijkcommandopost voor het 88ste Legerkorps. Het hier gelegen ensemble bestaat uit twee zeer zeldzame bunkers, die een vereenvoudiging van een standaardontwerp betreffen en daarmee duiden op de late bouw. De bunkers zijn zeer zeldzaam en slechts in Nederland gebouwd. De ligging kort achter de IJssel en de nog altijd aanwezige visuele relatie met de villa's waar de staf in normale situaties verbleef maakt dit hoofdkwartier beschermingswaardig.